ARTYKUŁY I ROZPRAWY

MARCIN JAKUBCZYK* | UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI

Wiek dykcjonarzy. Nieznane dzieła leksykografii polsko-francuskiej XVIII wieku (część II)[1]

Słowa kluczowe: historia leksykografii polsko-francuskiej, metaleksykografia, historia języka, XVIII wiek.

https://doi.org/10.31286/JP.001067

2.4. Stanisław Nałęcz-Moszczeński, *Zbiorek słow francuskich y polskich*, [w:] tegoż, *Snadna, gruntowna, obszerna grammatyka francuska z P. Restaut i innych uczonych francuskich pisarzów zebrana…* (1774)[2]

Stanisław Nałęcz-Moszczeński (1731–1790) był pedagogiem, leksykografem i tłumaczem. Jako następca Michała Abrahama Trotza pracował przez 20 lat na uniwersytecie w Lipsku na stanowisku lektora języka polskiego. Kontynuował prace leksykograficzne poprzednika (zob. Leszczyński 1977).

Obszerna gramatyka francuska S. Moszczeńskiego ukazała się po polsku w 1774 roku w Gdańsku (zob. Nałęcz-Moszczeński 1774), miała jedno wydanie, autor poprzedził ją przedmową, w której wskazał wykorzystane przez siebie źródła francuskie. Należy do nich głównie gramatyka pt. *Principes généraux et raisonnés de la grammaire françoise…* ('Prawidła ogólne i racjonalne gramatyki francuskiej'), której autorem jest Pierre Restaut, wydana po raz pierwszy w 1730 roku w Paryżu i później wielokrotnie wznawiana (również poza Francją)[3].

Dzieło S. Moszczeńskiego zawiera materiał odnoszący się m.in. do pisowni, wymowy, części mowy, odmiany wyrazów, składni. Mieści także kilka rozmówek francusko-polskich, a ponadto dwujęzyczny francusko-polski słownik tematyczny pt. *Recueil de mots françois et polonois – Zbiorek słow francuskich y polskich* (Nałęcz-Moszczeński 1774 : 723–741). Autor nie wspomina w przedmowie do *Snadnej* […] *gramatyki…* o załączonym w niej słowniku, nigdzie

* marcin.jakubczyk@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0002-5112-0315

1 Pierwsza część artykułu ukazała się w zeszycie 3/2025 „Języka Polskiego". Niniejsza część stanowi jej kontynuację, a zatem zawiera analizę pozostałych ze wskazanych tam słowników niesamoistnych, a także wnioski wynikające z obydwu części. Tytułowe sformułowanie „leksykografia polsko-francuska" nie odnosi się do wyjściowego lub docelowego języka artykułów hasłowych w analizowanych słownikach, lecz do faktu zestawienia w nich polszczyzny z językiem francuskim.

2 Również w drugiej części opracowania pozostawiam bez zmian pisownię polską (o ile wyraźnie nie zaznaczam inaczej), a także stosuję uwspółcześnioną ortografię francuską.

3 S. Nałęcz-Moszczeński nie podaje konkretnej edycji.

nie podaje też jego ewentualnych wzorców[4]. Przeprowadzone przeze mnie porównanie wykazało jednakże, że powstał on na podstawie wokabularza J.R. des Pepliersa (zob. 2.3 w pierwszej części artykułu). Oto kilka przykładowych haseł ze *Zbiorku słow*… obrazujących sposoby wskazywania polskich odpowiedników francuskich wyrazów hasłowych:

Les étoiles, Gwiazdy (s. 725)[5]

Les météores, Napowietrzne widzenia [‘meteory’] (s. 726)

Ce matin, Dziś rano (s. 727)

Le Jourdain, Jordan rzeka (s. 730)

Le cuivre, Miedź (s. 731)

Blanc, Biały (s. 732)

Un abricotier, Morela drzewo (s. 735)

Un abricot, Morela owoc (s. 735).

Makro- i mikrostruktura *Zbiorku słow*… wydaje się osobliwa z dwóch powodów:

1. Zawiera jedynie 10 zatytułowanych, ale nienumerowanych rozdziałów i sprawia wrażenie nie tyle dzieła nieukończonego, ile będącego wynikiem błędów drukarskich (można by postawić hipotezę, że nie wydrukowano pozostałych z zaplanowanych rozdziałów). Tytuły tychże rozdziałów są następujące[6]:

De la divinité et des choses qui regardent la religion. O Bogu i o rzeczach do bożej części należących

De l’univers et des éléments. O świecie i o żywiołach

Du temps et des saisons. O czasie i częściach roku

Les mois et les jours de la semaine. Miesiące i dni w tygodniu

De la mer et des eaux. O morzu i wodach

Des métaux. O rudach

Les couleurs. Barwy, swéty [sic!]

Du jardinage, des fleurs et des arbres. O ogrodnictwie, kwiatach i drzewach

Des oiseaux. O ptakach

Habits des femmes. Suknie białogłowskie.

4 Publikacje autorów francuskich, na które powołuje się w przedmowie S. Moszczeński, nie obejmują słownika.

5 S. Nałęcz-Moszczeński oddziela przecinkiem francuskie wyrazy hasłowe od ich polskich ekwiwalentów. W dalszej części artykułu rozdzielam je myślnikiem, jeśli w danym słowniku nie stosuje się w takiej sytuacji żadnego znaku interpunkcyjnego.

6 Zarówno tytuły francuskie, jak i polskie podaję w pisowni uwspółcześnionej.

2. Francuskie wyrazy hasłowe mają obok polskich ekwiwalentów nierzadko również odpowiedniki rosyjskie lub cerkiewnosłowiańskie[7] zapisane alfabetem łacińskim (por. też powyżej tytuł rozdziału *Barwy, s w é t y*; wszystkie wyróżnienia pochodzą ode mnie):

Un lac, Jezioro, o z e r o (s. 730)

Un tournesol, Słonecznik, p o d s o l n o c z n i k (s. 734)

La terre, Ziemia, p o r u s. z e m l a (s. 725)

Il tonne, Grzmi, g r e m i (s. 728)

L'aurore, Zorza, z a r a (s. 728)

Dimanche, Niedziela; p o r u s k u: W o s k r e s e n i e (s. 729)

Jeudi, Czwartek; p o r u s k u: C z e t w e r t o k (s. 729)

Un protestant, Z a ś w i a d c z e n n i k ['protestant'] (s. 724)[8].

Nie jest jasne, skąd wzięły się te dodatkowe ekwiwalenty w omawianym słowniku (niektóre z nich poprzedzone są kwalifikatorem: *porus.* lub *porusku*). Hipotetycznie można byłoby wyjaśnić to w ten sposób, że pierwowzorem omawianego dykcjonarza stała się któraś z reedycji słownika J.R. des Pepliersa opublikowana na terenie ówczesnej Rosji (zob. Vlassov 2013). Niektóre z tych edycji mają zresztą strukturę podobną do dzieła S. Moszczeńskiego, ponieważ łączą gramatykę, której autorem jest P. Restaut, z wokabularzem J.R. des Pepliersa; chodzi tu zwłaszcza o publikację wydaną po raz pierwszy w 1752 roku pt. *Nowaja francusskaja grammatika* […]. *Sobrana iz soczinienij gospodina Resto i drugich grammatik…* ('Nowa francuska gramatyka… zebrana z dzieł pana Restaut i z innych gramatyk'), zawierającą słownik zatytułowany *Recueil de mots françois et russiens* ('Zebranie słów francuskich i rosyjskich') (zob. Vlassov 2013: 84–85).

2.5. Augustin d'Abry, *Mały wokabularz…*, [w:] tegoż, *Nowa praktyczna grammatyka, czyli nowy* […] *sposob uczenia się języka francuskiego…* (1781)

Gramatyka ta została napisana po polsku, ukazała się po raz pierwszy w 1781 roku w Wilnie (zob. d'Abry 1781), miała jedno wznowienie (zob. Estreicher), również w Wilnie, poprawione i znacznie poszerzone (zob. d'Abry 1801). Pierwsze wydanie składa się z dwóch części (w jednym tomie)[9], z których pierwsza zawiera rozdziały poświęcone gramatyce (w świetle ówczesnej wiedzy o języku: pisownia i wymowa, niektóre części mowy, odmiana wyrazów,

7 W XVIII wieku zaczął kształtować się nowożytny rosyjski język literacki. W wiekach XIV–XVII funkcjonował język wczesnorosyjski, a obok niego także cerkiewnosłowiański redakcji rosyjskiej (zob. Witkowski 2011). Nie rozstrzygam tu, z którego z tych języków pochodzą wyrazy podane w *Zbiorku słow…*

8 Tu został podany tylko jeden odpowiednik francuskiego wyrazu hasłowego. Trudno stwierdzić, czy *zaświadczennik* to wyraz rosyjski lub cerkiewny, czy polski funkcjonujący jak zapożyczenie z tych języków utworzone *ad hoc* przez autora *Zbiorku słow…*

9 Wydanie z 1801 roku – z czterech części (dwie w pierwszym tomie i dwie w drugim).

składnia)[10], a druga – jak pisze sam A. d'Abry – „wszystkie przysłowia ['przysłówki'], prepozycye, *Verba* wszystkich Konjugacyi i dosyć obszerny Dykcyonarzyk słów rozmaitych" (d'Abry 1781, cz. II, s. 1; wyróżnienia moje)[11]. Zatem wynikałoby z tego, że zgodnie z zamysłem autora listy przysłówków, przyimków i czasowników są częścią gramatyki, a nie słownika. Jednakże w wydaniu z 1801 roku precyzuje on, że część druga zawiera m.in. „Przysłowia, Dykcyonarzyk słów czynnych, Przymiotnikow i Słownik w rozmaitych Materyach" (d'Abry 1801: cz. II, s. nlb.; wyróżnienia moje). Wobec tego, analizując poniżej pierwsze wydanie, uznaję, że zamieszczone w nim w odrębnej części listy wyrazów należących do wspomnianych części mowy również mają kształt słownika. W sposób szczególny przyjrzę się wszakże *Dykcyonarzykowi słów rozmaitych* (cytuję tu tytuł z przedmowy w pierwszym wydaniu), w rzeczywistości zatytułowanemu *Mały wokabularz*…

Nie dysponujemy wieloma faktami biograficznymi na temat autora tej gramatyki. Augustin d'Abry urodził się w 1748 roku we Francji, zmarł w 1811 roku w Wilnie. W tym mieście nauczał języka francuskiego[12]. Na stronie tytułowej jego dzieła (obydwa wydania) znajduje się wzmianka, że był porucznikiem wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przedmowa do drugiej edycji (d'Abry 1801: cz. I, ss. nlb.) zawiera kilka istotnych stwierdzeń, które dopełniają biogram autora: wspomina on o swoim wieloletnim doświadczeniu w nauczaniu francuszczyzny („Trzydziestokilkuletnia praktyka w nauczaniu języka mego po Konwiktach, Korpusach, szczeg[ó]lnych domach i własnych Pensyach […]") oraz nadmienia, że planuje opublikować „słownik przysłówkow ['proverbiów'], czyli «Dictionnaire des proverbes français et polonais» ['Słownik przysłów francuskich i polskich'], który […] za tom trzeci służyć może Gramatyki moiey". Dzieło to jednakże nigdy się nie ukazało (jak wynika z bibliografii Estreichera). Brak natomiast w przedmowie (w obydwu wydaniach) informacji o źródłach, z których A. d'Abry mógł przejąć zamieszczony w jego dziele słownik[13].

Słownik dwujęzyczny francusko-polski składa się z ośmiu rozdziałów (d'Abry 1781: 1–91), a jego makrostrukturę można by określić mianem gramatyczno-onomazjologicznej:

a) pierwszy rozdział bez tytułu, ale zawierający zatytułowane podrozdziały, w których zostały zgromadzone listy wyrazów w obrębie następujących części mowy: przysłówki (m.in. *Przysłowia mieysce znaczące*), przyimki (m.in. *Prepozycye oskarżający spadek za sobą mieć chcące* ('przyimki rządzące biernikiem)'[14]) i spójniki (m.in. *Konjunkcye, które rządzą sposobem skazującym*, tzn. trybem oznajmującym), np.:

10 W tej części znajduje się też zredagowany po polsku słowniczek 14 terminów gramatycznych (niektóre wyjściowe terminy zapisane są po łacinie), np.: *frazes* ('zdanie'), *deklinacya, konjugacya, verbum* (d'Abry 1781: 5–7). W drugim wydaniu jest 16 terminów (d'Abry 1801: 8–10). Na temat dawnych nomenklatorów gramatycznych pisała ostatnio Wanda Decyk-Zięba (2024).

11 Drugą część dzieła dopełnia zbiór „maksym moralnych" (*maximes morales*).

12 Informacje te pochodzą z: https://www.geni.com/people/Augustyn-D-Abry/6000000176495326864.

13 W przedmowie do wydania z 1801 roku wspomina on wprawdzie o gramatyce François de Wailly'ego (bez wskazania konkretnej edycji; pierwsze wydanie: Paryż 1754, wiele wznowień), ale dzieło tego autora nie zawiera słownika (por. np. edycję: F. de Wailly, *Principes généraux et particuliers de la langue française*…, Paryż 1770).

14 W ówczesnym języku francuskim nie istniała już oczywiście kategoria przypadka, ale gramatycy wciąż odnosili się do tego pojęcia, co wynikało z tradycji opisu języków nowożytnych na wzór łaciny.

où – *gdzie* (s. 1)

devant – *przed* (s. 7)

parce que, à cause que – *bo, dla tego że* [sic!] (s. 8);

b) cztery rozdziały zawierające alfabetyczne listy czasowników poszczególnych *składów*, czyli koniugacji, np.:

allumer – *zapalać* (s. 10)

définir – *opisać, wyrazić* (s. 26);

c) szósty rozdział pt. *Jmiona Przydatne* ('przymiotniki'), np. „antique – *starożytny*" (s. 28);

d) siódmy rozdział pt. *Przysłowia składane* ('przysłówki złożone'), np. „facilement – *łatwo*" (s. 43);

e) ósmy rozdział pt. *Mały wokabularz, czyli dykcyonarzyk złożony z słów naypotrzebnieyszych we wszystkich materiach* (s. 46–91) o układzie onomazjologicznym, zawierający przede wszystkim rzeczowniki i składający się z 67 zatytułowanych (po polsku i po francusku), ale nienumerowanych podrozdziałów. Przykładowo w rozdziale *O ćwiczeniach kawalerskich, grach i rozrywkach* (s. 78) znajdują się takie hasła:

jouer aux dames – *grać warcaby* [sic!] (s. 78)

les échecs – *szachy* (s. 78).

Już powyższe przykłady unaoczniają, że w artykułach hasłowych podawane są tylko odpowiedniki wyrazów hasłowych.

Jeśli chodzi o sam *Mały wokabularz*…, to udało mi się ustalić, że jest to przedruk – z drobnymi zmianami i bez wskazania źródła – anonimowego wileńskiego *Dykcyonarzyka francuzkiego*… z 1757 roku (zob. DF 1757), który został opublikowany samoistnie i zawierał około 3100 haseł zgromadzonych w 67 rozdziałach (Jakubczyk 2016: 203–205). Porównanie obydwu dzieł – na przykładzie fragmentów rozdziału *O kunsztach i naukach* – zawiera poniższa tabela.

Tabela. Porównanie *Dykcyonarzyka francuzkiego*… z *Małym wokabularzem*…

DYKCYONARZYK FRANCUZKI… **(DF 1757: 88)**	***MAŁY WOKABULARZ…*** **(D'ABRY 1781: 75)**
Grammatyka – *La Grammaire*	la grammaire – *grammatyka*
Retoryka – *La Rhétorique*	la rhétorique – *retoryka*
Theologia – *La Théologie*	la théologie – *theologia*
Filozofia – *La Philosophie*	la philosophie – *filozofia*
Logika – *La Logique*	la logique – *logika*
Fizyka – *La Physique*	la physique – *fizyka*
Metafizyka – *La Métaphysique*	la métaphysique – *metafizyka*

Jak wynika z tabeli, materiał językowy jest w obu dziełach taki sam, różni je tylko język wyjściowy haseł. Oto natomiast kilka przykładowych modyfikacji wprowadzonych w *Małym wokabularzu…*:

– niektóre ekwiwalenty zostały pominięte lub zmienione, przykładowo w rozdziale *O kunsztach i naukach* brak m.in. hasła „Prawo ludzkie – *Le droit humain*" (DF, s. 89); z kolei na przykład hasło „Architektonika pospolita co do budynkow – *L'Architecture civile*" (DF, s. 89) ma u A. d'Abry'ego inny polski odpowiednik: *architektonika cywilna* (d'Abry 1781: 76);

– część słownictwa z rozdziału *O rządzie świeckim* (DF, s. 72–74) przeniósł A. d'Abry do nowego rozdziału *O tytułach* (d'Abry 1781: 71);

– brakuje jednego rozdziału zamieszczonego w DF: *Terminy woienne* (DF, s. 82–85).

Z kolei pierwszym siedmiu – omówionym wyżej – rozdziałom u A. d'Abry'ego odpowiada w *Dykcyonarzyku francuzkim…* tylko jeden, dość krótki, pt. *Recueil de quelques adverbes, prépositions, conjonctions les plus en usage* ('Zebranie niektórych najczęściej używanych przysłówków, przyimków i spójników') (DF, s. 129–131). Można na tej podstawie wnioskować, że A. d'Abry skorzystał też z innych źródeł. Jak wykazało porównanie, cztery rozdziały zawierające czasowniki, a także rozdział szósty (przymiotniki) i siódmy (przysłówki) są najpewniej zmodyfikowaną wersją *Krotkiego zebrania…* z 1766 roku (zob. 2.1). Przy czasownikach A. d'Abry nie zamieszcza jednak wzorców ich odmian.

Wróćmy do *Małego wokabularza…* zawartego w rozdziale ósmym (d'Abry 1781), o którym trzeba stwierdzić, że wskazanie jego dalszych wzorców czy źródeł (dotyczy to również *Dykcyonarzyka…* z 1757 roku) jest trudne z tego powodu, iż układanie słowników onomazjologicznych ma w Europie długą tradycję sięgającą średniowiecza (zob. Jakubczyk 2016: 207–208). Takich dzieł powstało bardzo dużo i niemożliwe wydaje się w tym wypadku określenie jednego bezpośredniego pierwowzoru. Wprawdzie zauważalne są pewne związki między *Małym wokabularzem…* i *Dykcyonarzykiem…* a słownikiem zamieszczonym w gramatyce J.R. des Pepliersa (zob. 2.3) i można byłoby hipotetycznie stwierdzić, że ten ostatni nomenklator został tu zmodyfikowany na potrzeby ówczesnych polskich odbiorców, brakuje jednak jednoznacznych argumentów potwierdzających tę hipotezę.

Co prawda niniejszy artykuł dotyczy leksykografii XVIII-wiecznej, ale wydaje się, że warto poświęcić jeszcze kilka słów dykcjonarzowi zamieszczonemu w XIX-wiecznym wydaniu omawianej gramatyki (d'Abry 1801: cz. II). Istotne, że słownik ten ma tytuł *Nomenklatura lub zebranie słów do używania nayczęstszych i do wiadomości bardzo potrzebnych – Nomenclature ou recueil de mots les plus usités et très nécessaires à savoir* (1801: cz. II, s. 128–189). Jak wykazało przeprowadzone przeze mnie porównanie, jest to przedruk nomenklatora F.D. Duchênebillot, wydanego po raz pierwszy w 1699 roku, wznawianego w XVIII stuleciu, przypomnijmy, dwunastokrotnie (A. d'Abry skorzystał najpewniej z reedycji z 1789 roku). Brak zatem w edycji z 1801 roku *Małego wokabularza…*, którego pierwowzorem był wileński samoistny *Dykcyonarzyk…* z 1757 roku, są w niej natomiast przedrukowane z drobnymi zmianami listy przysłówków, przyimków, spójników, czasowników czterech koniugacji oraz przymiotników.

2.6. François Painvin, *Zebranie słow* […] *na kształt dykcyonarza…*, [w:] tegoż, *Grammatyka francuzka i polska…* (1789)

Na temat autora tej gramatyki nic nie wiadomo. Dzieło ukazało się po raz pierwszy w 1775 roku (zob. Estreicher), zachowany druk jest jednak niepełny (zob. Painvin 1775; około 100 stron), dlatego opieram się na drugim wydaniu z 1789 roku (zob. Painvin 1789; około 550 stron)[15]. Gramatyka składa się z dwóch części, w których zamieszczone zostały rozdziały poświęcone ortografii i wymowie, odmianie wyrazów i składni. W pierwszej części (rozdział 5) znajduje się wyraźnie wyodrębniony dwujęzyczny francusko-polski słownik gramatyczny pt. *Zebranie słow pierwszego, drugiego, trzeciego i czwartego składu na kształt Dykcyonarza, z oznaczeniem, którym spadkiem rządzą, po nich zaś Jmiona przydatne, przysłowia czyli adverbia, prepozycye, Konjunkcye czyli łączenia, a na ostatek jmiona istotne* […] *z ich Artykułami…* (Painvin 1789: 133–315), ułożony zatem według kilku części mowy: czasowników należących do czterech koniugacji, przymiotników, przysłówków, przyimków, spójników i rzeczowników. Dzieło nie zawiera przedmowy i choć brakuje informacji o pierwowzorze słownika, to można dostrzec w *Zebraniu…* F. Painvina pewne podobieństwa z dykcjonarzem A. d'Abry'ego, przy czym w wypadku tego ostatniego autora chodzi o wszystkie rozdziały z wyjątkiem ósmego (zob. 2.5). Słownik F. Painvina nie jest jednakże ich dokładnym przedrukiem. Dalszy wzorzec stanowi *Krotkie zebranie…* (zob. 2.1), z którego przejął A. d'Abry (a za nim F. Painvin) czasowniki, przymiotniki i część przysłówków.

Czasowniki ułożone są alfabetycznie (jednak właściwa kolejność nie zawsze jest zachowana) według czterech grup koniugacyjnych wyróżnionych przez F. Painvina[16]:

– *pierwszy skład*: czasowniki zakończone na *-er*, np. *visiter* ('zwiedzać, odwiedzać'),
– *drugi skład*: czasowniki zakończone na *-ir*, np. *finir* ('kończyć'),
– *trzeci skład*: czasowniki zakończone na *-oir*, np. *recevoir* ('dostać'),
– *czwarty skład*: czasowniki zakończone na *-dre* [sic!], np. *rendre* ('oddać').

Większości wyrazów hasłowych przypisana jest informacja, „którym spadkiem rządzą" (Painvin 1789: 133), autor używa w tym kontekście trzech skrótów: „ac. *znaczy accusativum* […], D. *zaś dativum* […], *ab* [sic!] *ablativum…*" (Painvin 1789: 133). Z kolei polskie odpowiedniki nie zostały opatrzone dodatkowymi informacjami gramatycznymi. Oto kilka wybranych przykładów, które mogą zobrazować sposób hasłowania wyrazów przez F. Painvina:

accentuer ac. – kropkami znaczyć (s. 137; 'umieszczać znaki akcentu')

aimer ac. – kochać, lubić (s. 135)

contracter avec – kontraktować (s. 142; rzadko F. Painvin obok czasowników hasłowych podaje przyimki, z którymi są one używane)

ne[i]ger – śnieżyć (s. 159)

15 W XIX wieku dzieło było wznawiane kilkakrotnie (1806, 1809, 1813) (zob. https://polona.pl/).

16 W gramatycznej części dzieła wyodrębnia on więcej niż cztery koniugacje (Painvin 1789: rozdział 4).

se mésallier – nie według kondycyi (s. 159; ‘popełnić mezalians’)

séquestrer ac. – sekwestrować (s. 170).

Trzeba zaznaczyć, że wprawdzie w słowniku A. d’Abry’ego francuskie czasowniki też były ujęte w te same cztery grupy koniugacyjne, ale brak tam obok wyrazów hasłowych informacji, „którym spadkiem rządzą”, wskazywanej przez F. Painvina.

Podobnie jak czasowniki hasłowane są w *Zebraniu*… F. Painvina przymiotniki, jednak bez dodatkowych informacji gramatycznych (można w związku z tym zauważyć analogię do słownika A. d’Abry’ego, a więc zarazem też do *Krotkiego zebrania*… z 1766 roku), np.:

blanc – biały (s. 182)

complet – zupełny, cały (s. 184).

Opis leksykograficzny przysłówków prostych, przyimków i spójników w sumie niewiele różni się od tego, który jest zawarty u A. d’Abry’ego, a w zakresie przysłówków złożonych – w *Krotkim zebraniu*… Dzieła A. d’Abry’ego i F. Painvina odróżnia natomiast alfabetyczny słownik rzeczowników zamieszczony przez F. Painvina (u A. d’Abry’ego jest jedynie onomazjologiczny *Mały wokabularz*…), stanowiący najpewniej zmodyfikowaną wersję *Krotkiego zebrania*… Substantywa są w nim ułożone zazwyczaj alfabetycznie wedle odpowiadającego im rodzaju gramatycznego:

a) *Imiona istotne* […] *znaczone przez Artykuł determinowany le*, np.:

le bateau – statek (s. 247)

le cas – spadek, przypadek (s. 252),

b) *Imiona istotne* […] *znaczone przez Artykuł determinowany la*, np.:

la dent – ząb (s. 277)

la noisette – orzech laskowy (s. 287),

c) *Imiona* […], *których rodzay jest oznaczony przez m. w Męskim, a przez f. w Białogłowskim* – chodzi tu o rzeczowniki z rodzajnikiem elidowanym *l’*, ale F. Painvin nie stosuje konsekwentnie podanych przez siebie skrótów, np.:

l’amour m. – miłość (s. 295)

l’étoile f. – gwiazda (s. 298)

l’instinct – instynkt, natchnienie (s. 303)

l’ombre – cień (s. 304).

W opisie rzeczowników nie uwzględnił F. Painvin zaimków, a także nazw własnych, zawartych w *Krotkim zebraniu*… Do słownika dołączył natomiast m.in. dwujęzyczną listę nazw miesięcy oraz dni tygodnia, najważniejsze liczebniki, wybrane etnonimy (*Nazwiska niektórych narodów*) oraz niektóre toponimy (np. nazwy kontynentów i państw).

Słownik F. Painvina to jeden z nielicznych w leksykografii polsko-francuskiej XVIII wieku druków o makrostrukturze w pełni gramatycznej (zob. też: 2.1). Należy przy tym podkreślić, że wyrazistym źródłem tego dykcjonarza jest zarówno publikacja A. d'Abry'ego, jak i *Krotkie zebranie*… z 1766 roku.

2.7. *Przydatek potrzebnych wokabuł*, [w:] *Grammaire françoise à l'usage des Collèges de la Compagnie de Jésus*… ('Gramatyka francuska do użytku w Kolegiach Towarzystwa Jezusowego') (1790)

Gramatyka ta została napisana po polsku (mimo że na stronie tytułowej wszystkie informacje podane są po francusku) i miała tylko jedno wydanie (zob. GF 1790; por. też: Estreicher)[17]. Zamieszczone są w niej najpierw rozdziały poświęcone francuskiej wymowie i ortografii, częściom mowy i odmianie wyrazów oraz składni, a następnie wyraźnie wyodrębniony słownik (brak w przedmowie informacji o możliwych pierwowzorach dzieła).

Słownik dwujęzyczny francusko-polski pt. *Przydatek potrzebnych wokabuł* (GF 1790: 108–178) składa się z czterech rozdziałów przejętych z omówionego wyżej dykcjonarza A. d'Abry'ego z 1781 roku (zob. 2.5), w którym było osiem rozdziałów (w GF pominięte zostały cztery rozdziały zawierające czasowniki). Zatem również makrostruktura *Przydatku*… reprezentuje typ gramatyczno-onomazjologiczny:

a) pierwszy rozdział, podobnie jak u A. d'Abry'ego, gromadzi następujące części mowy: francuskie przysłówki proste (tu jednak jest mniej materiału niż w pierwowzorze), przyimki i spójniki;

b) kolejne dwa rozdziały mają tytuły: *Jmiona Adjektywa* ('przymiotniki') oraz *Adverbia składane* ('przysłówki złożone')[18];

c) czwarty rozdział to onomazjologiczny *Mały wokabularz, czyli dykcyonarzyk złożony z słów naypotrzebnieyszych we wszystkich materiach*, który – jak wynika z przeprowadzonego przeze mnie porównania – jest w zasadzie dokładnym przedrukiem *Małego wokabularza*… A. d'Abry'ego (z nielicznymi zmianami[19]), a w rzeczywistości – *Dykcyonarzyka francuzkiego*… z 1757 roku (zob. DF 1757)[20]. Modyfikacje tego ostatniego dzieła wprowadzone przez A. d'Abry'ego (np. brak rozdziału *Terminy woienne*) w GF są takie same, z jednym tylko wyjątkiem: A. d'Abry uwzględnia zamieszczony w DF rozdział *O rozmaitych nazwiskach krajow* (DF, s. 127–129; d'Abry 1781: 90–91), natomiast GF go pomija.

17 Anna Nikliborc (1961) nie odnotowuje tego dzieła.

18 Przypomnijmy, że podstawę tych dwóch rozdziałów u A. d'Abry'ego (zob. 2.5) stanowiły najpewniej fragmenty *Krotkiego zebrania*… (zob. 2.1).

19 Np. brak w GF informacji gramatycznej na temat liczebników, poprzedzającej rozdział pt. *O liczbie* (d'Abry 1781: 82).

20 Przykładowo materiał z *Małego wokabularza*… A. d'Abry'ego zamieszczony w tabeli (zob. 2.5) w GF jest identyczny (GF 1790: 164).

3. Podsumowanie

Przeprowadzona analiza nieznanych dotąd słowników ujawniła kilka nowych faktów dotyczących XVIII-wiecznej leksykografii polsko-francuskiej, niewskazywanych w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Ich autorzy korzystali z następujących pierwowzorów:

1. Słownik tematyczny zawarty w niezwykle popularnej gramatyce francuskiej dla Niemców J.R. des Pepliersa (ponad 100 wydań, nie tylko w Niemczech, por. np. des Pepliers (1693)) stał się źródłem bądź inspiracją dla dykcjonarzy zamieszczonych w *Grammatyce francuzkiej krotko zebranej*… (Gram. ante 1772 oraz niektóre wznowienia), gramatyce S. Nałęcza-Moszczeńskiego (Nałęcz-Moszczeński 1774), a także A. Buszydłowskiego (1753).

2. Samoistny wileński *Dykcyonarzyk francuzki*… (DF 1757) został przedrukowany (z drobnymi zmianami) w pierwszym wydaniu gramatyki A. d'Abry'ego (d'Abry 1781) oraz w anonimowej *Grammaire françoise*… (GF 1790).

3. *Krotkie zebranie*… (KZ 1766a; KZ 1766b) stanowi wzorzec dla kilku rozdziałów w słowniku A. d'Abry'ego (dotyczy to zamieszczonych tam czasowników, przymiotników i przysłówków złożonych; zob. d'Abry 1781). Ponadto *Krotkie zebranie*…, a także niektóre rozdziały dykcjonarza A. d'Abry'ego stały się podstawą dla słownika gramatycznego F. Painvina (1789). Zmodyfikowaną wersją *Krotkiego zebrania*… jest również *Recueil en abrégé*… (zob. Recueil).

4. Nomenklator F.D. Duchênebillot (1699) wywarł pewien wpływ na słownik A. Buszydłowskiego (1753), a ponadto został włączony (zamiast DF 1757) do drugiego wydania gramatyki A. d'Abry'ego (d'Abry 1801).

5. Nawiązania do J.Á. Komeńskiego (Comenius 1667) widoczne są u A. Buszydłowskiego (1753).

Jeśli chodzi o makrostrukturę omówionych dykcjonarzy, to trzy z nich mają układ w pełni gramatyczny: *Krotkie zebranie*… (KZ 1766a; KZ 1766b), *Recueil en abrégé*… (Recueil) oraz *Zebranie słow*… F. Painvina (Painvin 1789). Ponadto dwa słowniki są gramatyczno-onomazjologiczne (d'Abry 1781; GF 1790). Pozostałe trzy zostały zaś ułożone onomazjologicznie (Buszydłowski 1753; Gram. ante 1772; Nałęcz-Moszczeński 1774).

Mikrostruktura omówionych słowników sprowadza się właściwie jedynie do wskazywania wyrazów hasłowych i ich ekwiwalentów, niekiedy podawane są dodatkowe informacje metajęzykowe, zwłaszcza o rodzaju gramatycznym francuskich rzeczowników oraz – rzadziej – o łączliwości czasowników w tym języku (F. Painvin). Z kolei za osobliwość niektórych artykułów hasłowych w dziele S. Nałęcza-Moszczeńskiego można uznać odpowiedniki rosyjskie lub cerkiewne.

Wszystkie zanalizowane dzieła stanowią zabytki XVIII-wiecznej leksykografii i są istotne dla historii zarówno języka polskiego, jak i francuskiego. Wyraźnie pokazują one XVIII-wieczną zmianę polegającą na odchodzeniu od łaciny na rzecz języków nowożytnych (materiał łaciński jest jeszcze tylko u A. Buszydłowskiego). Niektóre z nich stanowią przykłady poszukiwania nowych form opisu leksykograficznego (np. *Krotkie zebranie*… jako pierwszy w dwujęzycznej leksykografii polsko-francuskiej słownik gramatyczny; zob. KZ 1766a; KZ 1766b). Ponadto popularnością cieszą się również słowniki starsze, które musiały zostać dobrze przyjęte, skoro wciąż są przedrukowywane (Duchênebillot 1699; DF 1757).

Źródła[21]

d'Abry A. 1781: *Nowa praktyczna grammatyka, czyli nowy* […] *sposob uczenia się języka francuskiego*…, cz. I–II, Drukarnia Akademicka, Wilno (online: https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/20015/edition/17778).

d'Abry A. 1801: *Teoretyczna y praktyczna gramatyka, czyli nowy* […] *sposob uczenia się języka francuzkiego*…, t. I (cz. I–II), t. 2 (cz. III–IV), Drukarnia Akademicka, Wilno (druk dostępny w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, sygn. 660549 I).

Buszydłowski A. 1753: *Grammatica Gallica in tres informationes divisa*…, Typis Universitatis, Cracoviae (online: https://books.google.pl/books?id=DRoVAAAAQAAJ).

Comenius J.A. 1667: *Orbis sensualium pictus* […] *Latino-Gallico-Germanico-Polonice*, Typis Tschornianis, Bregæ Silesiorum (online: https://books.google.pl/books?id=uGBcAAAAcAAJ).

DF 1757: *Dykcyonarzyk francuzki z krotką informacyą o pronuncyacyi*…, Drukarnia Akademicka, Wilno (online: http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=9001).

Duchênebillot F.D. 1699: *Nouvelle méthode très facile pour apprendre* […] *à lire, écrire & parler françois* […]. *Nowy sposob do nauczenia się łatwo* […] *czytać, pisać, y gadać po francusku* […], Collegium OO. Scholarum Piarum, Warszawa (online: https://polona.pl/item/novvelle-methode-tres-facile-pour-aprendre-un-peu-de-tems-a-lire-ecrire-et-parler,ODcwNzAyMTY).

GF 1790 : *Grammaire françoise à l'usage des Collèges de la Compagnie de Jésus*…, Imprimerie du Collège de la Compagnie de Jésus, Połock (druk dostępny w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, sygn. 51841 I).

Gram. [ante 1772]: *Grammatyka francuzka krotko zebrana dla uczących się języka francuzkiego*, Drukarnia Jezuitów, Połock (online: https://dbc.wroc.pl/publication/24698).

KZ 1766a: *Krotkie zebranie słow francuskich y polskich z ich konjugacyami y deklinacyami* […] *wielce służących do nauki ięzyka francuskiego*, Drukarnia Mitzlerowska, Warszawa (druk dostępny w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 34061 I).

KZ 1766b: *Krotkie zebranie słow francuskich y polskich z ich konjugacyami y deklinacyami* […] *wielce służących do nauki ięzyka francuskiego*, Drukarnia Mitzlerowska, Warszawa (druk dostępny w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 4.29.8.64.XVIII/I).

Nałęcz-Moszczeński S. 1774: *Snadna, gruntowna, obszerna grammatyka francuska z P. Restaut i innych uczonych francuskich pisarzów zebrana*…, Jobst Hermann Flörke, Gdańsk (online: https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/14120).

Painvin F. [1775]: *Grammatyka francuska y polska albo raczej sposob prędki, jasny y łatwy uczenia y uczenia się języka francuskiego*, [Drukarnia Nadworna], Warszawa (druk dostępny w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, sygn. AUG 7263; uszkodzona karta tytułowa, brak stron).

Painvin F. 1789: *Grammatyka francuzka i polska albo raczej sposób prędki, jasny i łatwy uczenia i nauczenia się języka francuzkiego*, Drukarnia Misjonarzy, Warszawa (online: https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=23053).

Pepliers des J.R. [1693]: *Nouvelle grammaire royale françoise et allemande*…, [brak wydawcy], Berlin (online: https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10587504).

Recueil: *Recueil en abrégé des verbes françois très nécessaires à quiconque a envie d'apprendre la langue françoise – Krotkie zebranie słow francuskich służących do wzięcia pierwszych początkow uczącym się tego języka*, brak daty i miejsca wydania (druk dostępny w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 4.29.8.31.XVIII/1).

Bibliografia

Decyk-Zięba W. 2024: *Niesamoistne dawne nomenklatory gramatyczne*, „Prace Filologiczne", tom okolicznościowy, s. 59–78.

Estreicher: *Elektroniczna baza bibliografii Estreichera* (online: https://www.estreicher.uj.edu.pl/home/).

Jakubczyk M. 2016: *Leksykografia polsko-francuska XVIII wieku w perspektywie metaleksykograficznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

21 Data dostępu do wszystkich cytowanych w artykule publikacji w wersji elektronicznej (por. *Źródła*, *Bibliografia*): październik i listopad 2024 roku.

Leszczyński R. 1977: *Stanisław Moszczeński h. Nałęcz*, [w:] E. Rostworowski (red.), *Polski słownik biograficzny*, t. 22, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 97–98.

Nikliborc A. 1961: *Les manuels du français publiés en Pologne au XVIIIe siècle*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego" III, s. 151–178.

Vlassov S. 2013: *Les manuels utilisés dans l'enseignement du français en Russie au XVIIIe siècle: influences occidentales et leur réception en Russie*, „Вивліоѳика: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies" 1, s. 75–98 (online: https://doi.org/10.21900/j.vivliofika.v1.620).

Witkowski W. 2011: *Język rosyjski*, [w:] B. Oczkowa, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki (red.), *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 111–126.

Summary

The age of dictionaries. Unknown works of Polish-French lexicography of the 18th century (part II)

Keywords: history of Polish-French lexicography, metalexicography, history of language, 18th century.

The article concerns previously unknown Polish-French dictionaries of the 18th century, which were published independently (separately) or not independently, in the latter case – in French grammars published in Poland at that time. These dictionaries were discussed from the perspective of metalexicography, as well as the history of language – as monuments of lexicography constituting sources for linguistic research.